

Prilog proučavanju djelovanja zagrebačke
partijske organizacije 1942—1945.

I

Kao što smo naveli u objavljenom prvom dijelu ove radnje pod istim naslovom,¹ zagrebačka se partijska organizacija nakon velikih gubitaka i provala, do kojih dolazi potkraj 1941, sređuje i obnavlja u zimi 1941/42. godine. Ukazali smo i na to da je većina partijskih ćelija u prvoj polovici 1942. bila uglavnom sastavljena od zanatskog proletarijata i nekih drugih kategorija stanovništva (npr. intelektualci, službenici, studenti i dr.), a da su u tom razdoblju najmanje bili zastupljeni tvornički radnici, kako pokazuju i podaci o broju tzv. uličnih i tvorničkih ćelija. Npr. u travnju 1942. godine od ukupno 26 ćelija svega dvije bile su tvorničke, odnosno u lipnju te godine od 34 ćelije deset ih je bilo tvorničkih a sve ostale ulične.² I upravo se tom pitanju — na neki način odvajanju Partije od tvorničkog proletarijata i obrnuto — posvetila u drugoj polovici 1942. naročita pažnja. U izvještajima Mjesnog komiteta KPFI za Zagreb (MKZ) od ljeta 1942. ističe se da »polako prodiremo u industrijska poduzeća«. Rezultati takvog nastojanja i rada ubrzo su se pokazali, tako da se potkraj 1942. broj tvorničkih ćelija povećava u odnosu na prvu polovicu te godine.

Organizaciono stanje zagrebačke partijske organizacije u razdoblju od rujna do prosinca 1942. je ovakvo:

MKZ rukovodio je sa pet rajonskih komiteta (RK) i željezničkim partijskim rukovodstvom (napominjemo da je I RK stradao u provalama i hapšenjima u tijeku ljeta pa su se preostale ćelije s tog područja organizaciono pripojile II RK, ali je ponovo bio razdvojen V i VI RK koji su iz praktičnih razloga rukovođenja bili na početku 1942. spojeni pod jednim rukovodstvom). Na području II RK djelovalo je sedam ćelija od toga pet tvorničkih (u Ventilatoru, Kontaktu, tvornicama ulja, papira i Gaon) i 2 strukovne (stolari i građevinari) s 12 članova i 9 kandidata u 3 kružoka; III RK ima 5 ćelija, i to 2 tvorničke (Elka i Penkala), 1 strukovnu (privatni namještenci) i 2 ulične s 8 članova i 9 kandidata u 3 kružoka; IV RK imao je također 5 ćelija, od toga 1 tvorničku (građska poduzeća) i 4 strukovne (kožarci, grafičari, intelektualci i krojači) sa 16 članova i 24 kandidata u 6 kružoka; V RK sastojao se od 2 ćelije, 1 tvorničke (Zagrebački električni tramvaj) i 1 ulične s 8 članova i 10 kandidata u 3 kružoka dok je VI RK imao 3 ćelije, tvorničku, uličnu i tzv. mješovitu

¹ *Časopis za suvremenu povijest* (ČSP), 2—3/1971, 53—72.

² Isto, 71.

(nije nam poznato gdje su se nalazile) sa 11 članova i 12 kandidata u 3 kružoka. Željezničko partijsko rukovodstvo rukovodilo je s 8 ćelija, i to 6 u Radionici željezničkih vozila, 1 u ložionici i 1 na kolodvoru Sava s ukupno 27 članova i 9 kandidata u 3 kružoka. Prema tome potkraj 1942. broj tvorničkih ćelija povećao se na 18, strukovnih na 7, a uličnih i tzv. mješovitih opao na svega 4, a u njima su djelovala 82 organizirana člana, dok je u istom vremenu 21 partijski kurs polazilo daljnjih 73 kandidata.³ Kod analize rada pojedinih RK pa i nekih partijskih ćelija primjećujemo da se njihova aktivnost najvećim dijelom svela na okupljanje simpatizera i prilagača za organizaciju Narodne pomoći ili novoosnovanih narodno-oslobodilačkih odbora,⁴ a da se nije pružala efikasnija pomoć ženskoj ili omladinskoj organizaciji.⁵ Isto tako nije se sprečavala tzv. »manija paljenja« koja se očitavala u masovnom uništavanju svega pisanog partijskog materijala, kako ne bi pao u ruke neprijatelja. Zbog toga mnogi članovi KP — osobito oni novoprimiteljni — i ostali aktivisti nisu uopće bili upoznati ili veoma malo s uputama i direktivama najviših političkih i vojnih rukovodstava koja su svoje osnovne stavove iznosila u okružnicama, lecima i člancima, listovima i biltenima. Zagrebačka partijska organizacija suočena s tim problemom nastoji da pojačanim radom ilegalnih »tehnika« i umnožavanjem što je moguće većeg broja primjeraka različitog materijala upozna ne samo svoje vlastite kadrove nego i što širi krug simpatizera s linijom KP, tijekom oslobodilačke borbe, pravom situacijom na jugoslavenskom i svjetskom frontu kao i razvojem NOP-a o čemu je većina

³ Arhiv Instituta za historiju radničkog pokreta Hrvatske (IHRPH), KP-16/615, izvještaj Povjerenstva CK KPH za sjever Hrvatsku od 15. XII 1942. Ističemo da u to vrijeme u gradu osim partijskih ćelija djeluje i 25 odbora, 130 pododbora i 3 povjerenika sa 648 članova Narodne pomoći (NP); 23 odbora i 47 pododbora NOO-a s 276 članova i 13 odbora i 46 pododbora AFŽ-a sa 189 članica koji svi zajedno (uključujući i partijsku organizaciju) okupljaju 4342 »aktivna simpatizera« (Isto). Kod naziva tvornica, poduzeća i ustanova zadržali smo njihova tadašnja imena radi lakšeg razumijevanja.

⁴ Naziv NOO prvi put se javlja u dokumentima koji govore o organizacionom stanju organizacije NOP-a u Zagrebu od sredine 1942, kada su oni još uvijek bili organizaciono vezani uz partijske ćelije ili odbore NP. Međutim, u sjećanjima i izjavama preživjelih suvremenika vrlo često nailazimo na podatke o osnivanju nekih NOO-a u gradu još potkraj 1941. godine. Riječ je, naime, o tome da su pojedini članovi neke od organizacija NOP-a u toku 1941. okupljali grupe simpatizera ili pojedinaca i vezali ih uz odbore ili aktivne kojima su i sami pripadali. Ta nova grupa simpatizera obično je dobila naziv NOO-a prema terminologiji s oslobođenog teritorija, ali oni ni u organizacionom smislu ni po sadržaju svoga rada nisu tada — 1941 — predstavljali NOO-e koji se javljaju kasnije. Opširnije obrazloženje o procesu osnivanja NOO-a i njihovom spajanju sa NP v.: *N. Lengel-Krizman*, Organizacija i rad Pokrajinskog komiteta i Mjesnog odbora Narodne pomoći u Zagrebu 1941—1942, ČSP 1—2/1969, 110—111.

⁵ Većina žena Zagreba usprkos svom antifašističkom raspoloženju nije bila obuhvaćena organizacijom AFŽ-a. Nešto zbog organizacionih slabosti te organizacije a mnogo više zbog male i sasvim nedovoljne pomoći partijske organizacije. Prosječno je u toku 1942. AFŽ brojila oko 100 članica koje su okupljale oko 500—600 simpatizerki. Isto tako i omladinske organizacije — od početka okupacije po broju organiziranih članova najbrojnije — nisu uvijek dobivale potrebnu pomoć partijskih radnika. Štoviše, kod nekih članova KP pa i rukovodstava pojavila se i određena rezerva pri radu s omladinom, obrazlažući to — uz ostalo — i strahom od provala u svoje redove preko omladine (Isto, *Revolucionarni omladinski pokret u Zagrebu u toku rata, Zagreb u NOB-i i socijalističkoj revoluciji*, Zagreb 1971, 137 i d.).

zagrebačkog stanovništva zapravo znala vrlo malo.⁶ Pismenom propagandom partijska je organizacija djelovala na opće raspoloženje stanovništva kod kojeg je raslo sve veće nezadovoljstvo zbog teške ekonomske situacije, terora i mobilizacije za neprijateljsku vojsku, a njome se borila i protiv neprijateljske »promičbe« — naročito njenih izmišljenih podataka o broju ubijenih, zarobljenih ili uhvaćenih partizana. Ustaška je štampa, naime, za cijelo vrijeme rata donosila prikaze »odbjeglih partizana«, u kojima su se iznosile potpuno iskrivljene slike o NOB-u, uporno tajeći da se u redovima partizana bori i hrvatsko stanovništvo. Veoma često po Zagrebu su bile vođene grupice ljudi koje su ustaše prikazivali kao zarobljene partizane odnosno one koji su se »predali samovoljno« ustašama, no to su zapravo bili uhvaćeni vojni bjegunci, što se ubrzo i doznalo.

Sačuvani dokumenti iz tog vremena i dalje ističu da partijska organizacija još uvijek — 1942 — nije postala »politički rukovodilac masa« i da svoju aktivnost uglavnom ograničava samo na učvršćenje svoje organizacione mreže i na tekuće poslove što — po našem mišljenju — djelomično odgovara istini. Ona je doista bila prisiljena da najveći napor ulaže u sređivanje svoje organizacije, sprečavanje provala, održavanje veza, obnavljanje ćelija i aktiva i neprestano »premještanje« članova iz pojedinih sektora rada na druge, osobito u rukovodstva ostalih antifašističkih organizacija. Ipak uspjesi koje su postigle masovne organizacije pod njenim rukovodstvom u tijeku 1942. nikako nisu mali. Ne samo po sakupljenim priložima i materijalu, pomoći koja se iz Zagreba slala na teren i u sve logore u Hrvatskoj,⁷ otpremi znatnih količina npr. štamparskog i tehničkog materijala pa čak i štamparskih strojeva na oslobođeni teritorij,⁸

⁶ Ukupno je — prema sačuvanim podacima — u toku 1942. u Zagrebu bio tiskan i umnožen 29.961 primjerak različitog partijskog materijala, od čega se najveći broj — ukupno 14.050 primjeraka — odnosio na letke. Specifikaciju štampanog materijala v.: IHRPH, KP-9/199, 10/219, 16/615, 45/387 i 66/1199 u izvještajima od 17. VI, 1. VII, 11. i 15. XII 1942. i 27. I 1943. Taj se materijal štampao i umnožavao na desetak mjesta u gradu. O partijskim tehnikama opš.: Isto, fond Memoarske građe (MG) bez signature, izjava L. Ahmetovića, O. i M. Benel, I. Gretića, B. Kubovića, S. Maričića i M. Škrinjara; Arhiv Gradske konferencije SKH Zagreb (AGK), 08-008-B-2, 08-101-K-7 i 8, izjave O. Baće-Goranić, M. Kolman-Rukavine i Z. Kolmana; E. Ivanc, *Nepokorena mladost*, Zagreb 1961, 237—245.

⁷ Posredstvom organizacije NP u razdoblju od siječnja do kraja kolovoza (izuzev svibnja za koji nemamo podataka) 1942. bilo je sakupljeno ukupno 2.392.112 kuna, u ime partijske članarine u tijeku cijele 1942. bilo je sakupljeno 75.756 kuna, odnosno partijskih priloga i priloga za štampu 383.369 kuna i priloga za NOF 747.327 kuna, što je ukupno 3.598.564 kune. Velike dio tih sredstava upotrijebio se za nabavu hrane, lijekova i ostalog materijala koji se slao u logore. Posredstvom Odbora za logore i zatvore u tijeku prve polovice 1942. poslato je u logore oko 15 000 kg hrane, nekoliko stotina kg lijekova, ali naglašavam da su ti podaci rekonstruirani samo prema sačuvanim dokumentima, pa možemo pretpostavljati da je količina poslatog materijala bila i znatno veća. Naime, osim tog odbora i ostale su antifašističke organizacije iz Zagreba slale po svojim vezama pomoć logorašima (IHRPH, fond Dragutina Sailija, specifikacija primitka i rashoda od siječnja do listopada 1942. prema izvještajima MKZ; isto, KP-66/1257 i 1258; N. *Lengel-Krizman*, Organizacija i rad..., n. prilog, 99—101, 107—110).

⁸ Opš. u radu grafičkih radnika Zagreba u okviru NOP-a: IHRPH, fond SGfRJ, kut. 72—74; V. *Cecić*, *Historija organizacije i političkih borbi grafičkih radnika Hrvatske 1870—1955*, Zagreb 1955, 267 i d.; V. *Dedić*, *Partizanske štamparije*, Beograd 1945, 132 i d.

djelovanju udarnih grupa, koje osim oružanih akcija, diverzija i atentata,⁹ počinju da izvršavaju i druge zadatke u okviru NOP-a (prate i osiguravaju kretanje pojedinih rukovodilaca, aktivista ili kurira, osiguravaju stanove, prenose različiti materijal i štampu na određena mjesta i slično), nego i organiziraju akcije pisanja parola, obilježavaju cijele gradske četvrti antifašističkim znakovima i dijele letke,¹⁰ što je — kao najvažnije — dovelo do znatnog povećanja broja novih simpatizera i aktivista koji postaju ubrzo aktivni borci NOP-a s kojima on nastavlja organizirani otpor.

Po našem je mišljenju jedan od najznačajnijih uspjeha zagrebačke partijske organizacije, u razdoblju o kojem je riječ, organizacija prebacivanja građana Zagreba u NOB. Iako nemamo podataka o broju mobiliziranih boraca ni za to razdoblje,¹¹ činjenica da se zagrebačkoj partijskoj organizaciji nametnula potreba da pod svaku cijenu oformi poseban organ koji će organizirati otpremu ljudi i materijala na teren, svjedoči nesumnjivo da se mobilizacija po tempu i po broju mobiliziranih povećala u odnosu na 1941. godinu. Kao što smo spomenuli, god. 1941. novi borci su prebacivani različitim prevoznim sredstvima, osobito željeznicom, ali je takav odlazak bio prilično složen i opasan. Sve je više bilo ljudi kojima je daljnji boravak u Zagrebu bio onemogućen, a javljalo se i sve više novih boraca pa dotadašnji način otpreme i postojeći kanali nisu više odgovarali potrebama. Pri tom treba imati na umu i to da s razvojem NOB-a ustaška vlast sve oštrije kontrolira izlazne gradske arterije, pooštrava i kontrolu na vlakovima, tako da je i to bio jedan od razloga za pronalaženje drugih i sigurnijih načina odlaska iz Zagreba. U prvoj polovici 1942. pri MKZ osnovan je tzv. Otpremni odbor koji je imao zadatak da organizira otpremu ljudi i materijala, održava svakodnevnu vezu s relevantnim punktovima izvan Zagreba, organizira prikupljanje ljudi koji su odlazili, sređuje propusnice i ostalu dokumentaciju koja se slala za svakog pojedinca, organizira preuzimanje i dopremanje agitaciono-propagandnog materijala s terena u grad itd. Taj je Odbor bio izravno vezan uz MKZ (jer je jedan njegov član bio odgovoran za taj sektor rada), a niže veze Odbora bili su pojedini članovi RK-a. Izuzetak čini partijska organizacija na željeznici čiji je član rukovodstva bio vezan (zbog ekspeditivnosti i veličine toga kolektiva — do 7000 zaposlenih) izravno uz Otpremni odbor. Ljudi su tada otpremani (od osnivanja Odbora, tj. prve polovice 1942. pa uglavnom sve do oslobođenja) ovako: članovi RK-a, partijskih ćelija, kotarskih, matičnih, tvorničkih, uličnih NOO-a i drugih odbora NOP-a dobivali su

⁹ N. Lengel-Krizman, Narodnooslobodilački pokret u Zagrebu 1941—1945. godine, Zagreb u NOB-i..., n. dj., 56, 58 (bilj. 73); Isto, Revolucionarni omladinski pokret..., n. prilog, 149—151, 153—154.

¹⁰ Od većih akcija dijeljenja letaka ističemo letak MKZ od 24. III u povodu napada ustaške policije na masu od 8—10.000 ljudi na tržnici u Branimirovoj ulici, od 10. IV u povodu godišnjice osnivanja ustaške države (u 4000 primjeraka), zatim od 1. V u kojoj je sudjelovala i omladina koja je ujedno dijelila i prigodni prvomajski letak izdan od MK SKOJ-a Zagreba (sličnu su akciju omladinci-skojevci ponovili potkraj svibnja te godine dijeleći letak PK SKOJ-a koji je stigao u Zagreb pa je naknadno umnožavan) kao i akciju dijeljenja letaka od 22. VI (u 8000 primjeraka) u povodu godišnjice nje-mačkog napada na SSSR. (Leci u IHRPH, KP-8/139, 69/1562 i 1563).

¹¹ Vidi prvi dio: ČSP, 2—3/1971, 65, bilj. 32.

informacije (prijava) o osobama koje su željele otići u NOB, o njima su obavještavali članove Odbora koji su ih prihvaćali zajedno s potrebnom dokumentacijom o svakom pojedincu (kratke biografije i karakteristike koje su davala rukovodstva pojedinih odbora i organizacija), a zatim se stvarao plan o formiranju grupa za odlazak u partizane. Grupe za otpremu obično su bile sastavljene od 10—12 ljudi a prakticiralo se da svaka grupa bude podijeljena na 3—5 podgrupa. Vođe podgrupa određivao je Odbor i oni su bili odgovorni za svoju podgrupu od trenutka prijavljivanja za odlazak u NOB pa sve do prve relejne stanice izvan grada gdje su ih predavali drugim vodičima. Polazak iz grada obično se određivao u popodnevnim satima (od 18—19.30) ovisno o godišnjem dobu i prilikama (redarstvenom satu) koje su vladale u Zagrebu. Zborna mjesta bila su na Sveticama, Varaždinskoj ul. (danas ul. Proleterskih brigada), Radničkoj cesti i drugdje što je ovisilo o pravcu kretanja. Najvažniji kanali, koji su osnovani, bili su Zagreb-Žitnjak-Ivanja Rijeka, Zagreb-Žitnjak-Šćitarjevo, Zagreb-Čučerje, Zagreb-Vrapče i Zagreb-Remetinec. Prebacivanje se u toku 1942. vršilo svaki drugi dan, uglavnom na teritorij Žumberka, Banije, Korduna, Zagorja, Kalnika, Posavine i Moslavine.¹²

Osim tih osnovani su i posebni kanali i punktovi na terenu za održavanje stalnih veza sa Zagrebom, neovisno od ostalih kanala s posebnim javkama i stanovima na koje su se kuriri iz unutrašnjosti javljali u gradu.¹³ Te su kanale osnivale pojedine partijske organizacije na terenu, a osiguravale partizanske jedinice ili patrole na pojedinim područjima.¹⁴

Otpremni je odbor, međutim, od ljeta do jeseni 1942. bio prisiljen da uz svoje osnovne zadatke vodi i upornu borbu protiv provokatora. Riječ je, naime, o tome da je u ljetu 1942. bio uhapšen rukovodilac Otpremnog odbora koji je imao pored ostalih i vezu s Povjerenstvom CK KPH za sjevernu Hrvatsku, pa je nakon njegova hapšenja jedan član odbora preuzeo veze s Kordunom, Banijom, Slavonijom, Žumberkom i Gorskim kotarom dakle sve, izuzev veze s Povjerenstvom za koju nije znao. Osobno je održavao veze s kuririma iz tih područja i nije predavao svoje veze partijskoj organizaciji koja je to tražila da bih ih predala dalje ostalim članovima Otpremnog odbora radi bržeg i efikasnijeg djelovanja. Budući da se pojavila sumnja u njegov rad — navodno je bio povezan i s ustaškom policijom — partijska organizacija obustavila je svaku dalj-

¹² Opš. o radu Otpremnog odbora: IHRPH, MG, bez signature, izjave S. Petrekovića i B. Mučnjaka; *D. Kosovec*, Sjećanja, Zagreb u NOB-i..., n.dj., 323—325.

¹³ IHRPH, KP-9/198 i 10/210, izvještaji KK Ogulin od 17. VI i instruktora CK KPH od 25. VI 1942. Najveći se broj podataka o uspostavljanju i održavanju veza sa Zagrebom u toku 1941—1942. nalazi u knjizi: Prva godina NOR-a na području Karlovca, Korduna, Gline, Like, Gorskog kotara, Pokuplja i Žumberka, Zbornik 3 Historijskog arhiva Karlovca, Karlovac 1971.

¹⁴ Da bi se osigurala otprema ljudi na putu od relejnih stanica do određenih mjesta pomišljalo se čak da se na teritoriju II operativne zone (Žumberak, Pokuplje) osnuje i posebni odsjek čiji bi zadatak bio isključivo organizacija vojne zaštite kod prebacivanja (Zbornik NOR-a, V, 10, 92—94 od 8. XII 1942) odnosno da se na teritoriju I (Slavonija) i II operativne zone osnuju i posebni vodovi za vezu (po 10 naoružanih boraca) koji bi pratili pristigle grupe (Grada za historiju NOP Slavonije, III, Slav. Brod, 1964, 482). Međutim, iako oni nisu bili osnovani, osigurani su kanali i grupe koje su dolazile iz Zagreba pomoću partizanskih odreda na određenim područjima (npr. Žumberačko-pokupski odred i drugi) ili aktivista iz pojedinih okružnih komiteta preko čijeg su terena vodili putovi.

nju otpremu tim kanalima. Tada taj provokator stupa u otvorenu borbu protiv mjesnog rukovodstva, piše predstavke, umnožava i dijeli letke koje je sam napisao a u kojima otvoreno napada ne samo pojedine članove MKZ nego i cijeli rad zagrebačke partijske organizacije, smatrajući da ona tim svojim postupkom »sabotira odlazak ljudi u partizane« i da svojim radom na različitim sektorima okuplja sve više ljudi koji s vremenom padaju u ruke policiji i tako Zagreb gubi svakodnevno mnogo svojega »najboljeg kadra«. I dalje: smatrao je da kao predratni komunist (jedan od malobrojnih koji je ostao u Zagrebu) smije da prima direktive samo i isključivo od starijih partijskih radnika koji su već u NOB-u. Njegov razorni rad prijetio je da razjedini partijsku organizaciju u gradu zato što je — uz ostalo — održao nekoliko sastanaka sa simpatizerima iz željeznice, zahtijevajući od njih da se odvoje od MKZ. Da bi dokazao svoju vezu s partizanima, dijelio je i pojedine primjerke listova koje je dobivao od kurira, i to one koji još nisu stizali u Zagreb redovnim putem. Borba protiv toga provokatora trajala je nekoliko mjeseci. MKZ je obavijestio sve jedinice i rukovodstva na terenu da ne šalju više kurire na vezu s njime. U isto vrijeme zatraženo je od Štaba II operative zone da ga pozove na odgovornost, a bile su obaviještene i sve partijske ćelije u gradu o njegovu razornom djelovanju. Tek nakon provjeravanja i potpunog osiguranja svih kanala za koje je taj provokator znao — u rujnu 1942 — mobilizacija je nastavljena ubrzanim tempom posredstvom Otpremnog odbora.¹⁵

Uz intenzivan rad na mobilizaciji partijska organizacija započela je i s organiziranim radom u neprijateljskoj vojsci. Već od početka okupacije nastojalo se stupiti u vezu s mnogim pripadnicima neprijateljske vojske ali te su se veze održavale uglavnom na ličnu inicijativu. S vremenom taj se rad toliko razvio da je KP posredstvom svojih članova i simpatizera, koje su oni okupljali, praktično ulazila u sve pore neprijatelja, stvarala svoje punktove u svim pa i najvišim neprijateljskim vojnim tijelima. Uz pomoć simpatizera u neprijateljskoj vojsci uzimalo se praktično sve što se nalazilo u vojnim magazinima i sakupljala obavještenja o njemačkim i ustaškim vojnim i civilnim objektima, kasarnama, skladištima, ustanovama vrhovne civilne i vojne uprave NDH, policije, ustanovama javnih službi i industriji itd. Sva ta obavještenja i različita tako dobivena dokumentacija slati su obično CK KPH ili Povjerenstvu CK KPH ali se najprije ispitala njihova valjanost i utvrđivali izvori kako bi se izbjegla eventualna provokacija. Da bi se organizaciono postavio taj rad u neprijateljskoj vojsci preko partijske organizacije na svakom rajonu osnovani su tzv. kružoci koji su okupljali simpatizere — oficire i vojnike — iz pojedinih rodova vojske stacionirane na tom gradskom području. Aktivisti koji su rukovodili tim kružocima obično su bili članovi KP ili njihovi simpatizeri i imali su zadatak da politički djeluju među članovima tih kružoka, obrazlažući im karakter NOB-a i ističući pravu istinu o njenim političkim i vojnim uspjesima, zatim su predlagali konkretne akcije radi prikuplja-

¹⁵ Opš. o radu tog provokatora poznatog pod nadimkom »Žuri«: IHRPH, KP-13/391, 16/615, 19/354, 45/336 i 66/1253, izvještaji instruktora Povjerenstva CK KPH iz Zagreba od 25. X, 15. XII 1942. i 5. II 1943. i MKZ od prosinca 1942. i siječnja 1943.

nja tada najpotrebnijeg materijala (oružje, sanitetski instrumenti i lijekovi, odjeća i obuća, tehničko-vojni materijal i živežne namirnice) i — kao najvažnije — pripremali su prijelaz na stranu NOB-a cijelih jedinica ili se organizirao odlazak pojedinaca (osobito stručnjaka) tamo gdje su bili najpotrebniji. Nije nam poznat točan broj članova tih kružoka u toku 1942. ali možemo pretpostaviti da se rad na tom sektoru prilično razgranao. Za ilustraciju navodimo ovaj primjer: u rujnu—listopadu 1942. bila je uhapšena grupa od 40 oficira — članova kružoka — od kojih je 18 bili izvedeno pred vojni sud pod optužbom suradnje i sudjelovanja u NOP-u, a osim njih bili su uhapšeni još i neki simpatizeri iz redova neprijateljske vojske koji su samo materijalno pomagali NOP ali nisu bili organizaciono vezani uz tu organizaciju. Uzroci tih hapšenja i provala koje su zatim uslijedile nisu još do danas razjašnjeni. Čini se najvjerojatnijom pretpostavka da su bili sumnjivi, neko vrijeme praćeni i tako otkriveni. Od hapšenja i provala ostala su sačuvana samo dva kružoka, odnosno dvije grupe podoficira na V i VI rajonu.¹⁶ Rad se na tom sektoru razvio mnogo više tek naredne, 1943. godine.

II

U razdoblju od prosinca 1942. do rujna 1943. partijska organizacija u Zagrebu trpi velike gubitke i hapšenja praktično nisu prestajala, što potvrđuju i sačuvani izvori. Npr., u siječnju 1943. u Zagrebu je bilo ukupno 80 članova KP organiziranih u 16 ćelija na cijelom gradskom području (od toga 5 na željeznici s ukupno 25 članova), dok su 18 partijskih kružoka pohađala 52 kandidata. U istom je mjesecu partijska organizacija izgubila 7 svojih članova, od toga 1 člana MKZ, 1 člana Mjesnog NOO-a Zagreb i 3 člana RK-a, a hapšenja su započela i u vanpartijskim organizacijama na području III i V rajona; u veljači organizaciono stanje ostaje uglavnom nepromijenjeno, u ožujku ukupan broj članova bio je 72 u 12 ćelija, primljeno je bilo 10 novih članova, isto toliko je bilo uhapšeno, od toga 3 člana MK SKOJ-a i 2 člana RK-a, s 11-oricom je bila izgubljena veza kao i sa željezničkim partijskim rukovodstvom koje je pretrpjelo velike gubitke izdajom jednog provokatora, te je tom prilikom bilo uhapšeno oko 60 aktivista, od toga — kako se pretpostavlja — 15 otpada na članove KP. Na ulici su bila ubijena daljnja 3 člana, od toga 1 član MKZ; u travnju broj članova iznosio je svega 53 u 11 ćelija. Bio je uhapšen i cijeli sastav II RK koji se ponovo osnovao tek nakon tri mjeseca; u svibnju broj članova povećao se na 64. Uhapšeno je bilo 5 članova, od toga 1 član RK, a novoprimitljenih bilo je 7. Hapšenja su se proširila u tijeku toga mjeseca i na V rajon pri čemu je bila izgubljena veza s 10 članova, od kojih su četvorica — kao što je kasnije ustanovljeno — otišla u NOB. Na željeznici je ponovo bila osnovana jedna ćelija od 5 članova i 3 kružoka s 9 osoba; u lipnju partijska organizacija broji 63 člana, od

¹⁶ Isto, KP-16/615, izvještaj od 15. XII 1942. O radu pripadnika NOP-a u neprijateljskim formacijama v. i priloge: *M. Colić*, *Simpatizeri NOP-a u domobranstvu NDH u Zagrebu*, Zagreb u NOB-1..., nav. dj., 269—284; *J. Petričević*, *Tajni front, Večernji list*, 21—22. II — 21. III 1970.

toga 18 novoprimitljenih, dok je 15 bilo uhapšeno; u srpnju broj organiziranih članova se povećao na 91, od toga 36 novoprimitljenih, a samo je 1 član bio uhapšen; slijedećeg mjeseca ponovo se broj članova KP smanjuje na 78, jer je 13 bilo uhapšeno, od toga 8 samo na području V rajona, dok u rujnu te godine broj članova iznosi 83, od toga 9 novoprimitljenih, dok su 4 bila uhapšena, među njima 1 član RK i 2 člana MK SKOJ-a. U kružocima je u tijeku rujna radila 31 osoba.¹⁷

Ako pokušamo analizirati uzroke tih čestih hapšenja koja su potresala partijsku organizaciju, nameću nam se ovi zaključci: opći uzrok takvog stanja bila je mladost i neiskusnost partijskog kadra koji se nije uspio osposobiti za rad u najstrožoj ilegalnosti uz točno pridržavanje uobičajenih principa rada u konspirativnosti, jer su se, npr., održavali sastanci ne samo ćelija nego i cijelih rukovodstava u stanovima i mjestima koja su u isto vrijeme služila kao spremišta različitog materijala ili opet kao punktovi za određene veze s kuririma, pri čemu se svakako morao primijetiti dolazak na ta mjesta većeg broja osoba. Osim toga, pojedini aktivisti običavali su održavati jedan sastanak za drugim, i to najčešće na ulicama (obično onim najprometnijim), što je dovodilo do dugoga i nepotrebnog zadržavanja, a samim tim se skretala pažnja agenata koji su otkrili, npr., jednog aktivista i zatim ga prateći znali uhapsiti cijele grupe s kojima je imao zakazane sastanke; čuvali su se i kopije karakteristika osoba koje su posredstvom Otpremnog odbora otišle ili se spremale za odlazak u NOB, na kojima, doduše, nisu bile ispisana prava imena nego pseudonimi ali sa svim drugim podacima koji su služili policiji pri daljnjim istragama. I, dalje: razorni rad provokatora nanosio je velike i nenadoknadive gubitke partijskoj i drugim organizacijama, zbog čega je borba protiv njih nužno postala jedan od stalnih i svakodnevnih zadataka svih partijskih ćelija u gradu, ostalih odbora i institucija NOP-a i svakog pojedinog aktivista i simpatizera. Mnogi dokumenti iz tog vremena, uz ostalo, navode da je uzrok takvog stanja bila i »začaurenost, sektaštvo u primanju novih članova kao i nepoznavanje vlastitih kadrova«. Takva karakteristika nalazi i potvrdu u tome što je MKZ dolazio u situaciju da nije znao koga da predloži prilikom popunjavanja rukovodstava vanpartijskih organizacija jer su partijske ćelije, od straha pred provalama i hapšenjima, držale svoje članove i simpatizere vezujući ih isključivo i samo uz sebe i svoja rukovodstva s argumentacijom »kako mi možemo provaliti vas (tj. MKZ) tako i vi možete nas, ako padnete«. ¹⁸ U tom se pogledu nailazilo na otpor gotovo u svim nižim partijskim aktivima koji su se potpuno zatvarali u svoje uske organizacione okvire, smatrajući da je to najbolji način čuvanja vlastitih kadrova. Protiv takvih nepravilnih stavova i shvaćanja MKZ je bio prisiljen da povede oštru borbu i štoviše da primjenjuje partijske kazne

¹⁷ IHRPH, KP-45/336, 354, 379, 46/391, 421, 448, 66/1222 i 1228. Napominjemo da smo iznijeli podatke o organizacionim promjenama samo u partijskoj organizaciji u tome razdoblju jer točan broj članova ostalih organizacija NOP-a nije nam poznat pa prema tome ni broj uhapšenih. U pravilu ustaška policija stezala je obruč od »periferije prema centru«, tj. pristupala je organiziranom hapšenju aktivista i simpatizera. Zbog toga su upravo masovne organizacije — kod kojih nije bio razvijen, niti se poštivao princip najoštrije konspirativnosti u radu — bile prve na udaru neprijatelja i gubile najviše svojih članova.

¹⁸ Isto, KP-66/1253, izvještaj o radu zagrebačke partijske organizacije i NOP-a od kraja 1942. do sredine 1943. godine s opširnijim podacima o radu pojedinih provokatora.

jer je osnovni preduvjet za očuvanje kadrova i organizacija bio upravo u suprotnom: širiti partijsku i druge vanpartijske organizacije, osnivati i popunjavati njihova rukovodstva novim članovima i preko najrazličitijih oblika i zadataka povezivati se s masom još neobuhvaćenih simpatizera iz redova građana Zagreba.

Kod analize socijalnog sastava partijskog članstva u toku 1943. u Zagrebu karakteristično je da i dalje u svojim redovima ima najmanje radnika iz većih industrijskih poduzeća, odnosno da su Partija i NOP u cjelini imali više utjecaja u onim tvornicama i poduzećima koji su upošljavali manji broj radnika. Po našem mišljenju uzrok takvog stanja treba tražiti u tome što su od početka okupacije sva velika poduzeća bila podržavljena, tj. u njih se postavljaju ustaški povjerenici, upošljavaju se pristaše ustaškog režima i mnogobrojne izbjeglice, koje su stizale u Zagreb, dok su radnici, poznati iz predratnih lijevih sindikalnih organizacija, bili uglavnom otpušteni. Osim toga, mnoge su tvornice bile povojničene i rad u njima smatrao se svojom obavezom. Većina uposlenih, od straha pred represalijama i provokatorima, ostala je uglavnom pasivna, a ako je pristupila NOP-u onda to čini izvan svog kolektiva povezujući se teritorijalno prema mjestu stanovanja. U manjim poduzećima bilo je lakše upoznati političko raspoloženje pojedinaca ili grupa jer se lakše stjecalo međusobno povjerenje. Prema procjenama MKZ, kao realni odnos broja zaposlenih i obuhvaćenih radnika i namještenika uzima se podatak da je u većim poduzećima, u kojima je radilo od 150 do 600 i više radnika, broj obuhvaćenih bio oko 5—15⁰/₁₀₀, a u manjim od 10 do 100 radnika aktivno je sudjelovalo u NOP-u 30—70⁰/₁₀₀ radnika. Npr. prema izvještaju MKZ za travanj 1943. u Tvornici papira od 600 zaposlenih bilo je obuhvaćeno 55 radnika, u Istri od 200 zaposlenih 36, u Munji od 100—35, Ivančici od 100—32, Franjetiću od 80—12, Belajcu od 60—17, Tvornici kože od 65—16, GEC-u od 830—129, Vodovodu od 270—53, Plinari od 70—35, Tvornici duhana od 350—60, Vojnoj odjeći od 750—40, Autokomandi od 340—25, Carinarnici od 250—52, a u manjim poduzećima kao Ventilatoru, Prpiću, AGB-u, Silku, Centrotermi, Rapidu, Tvornici krpa, Elektri svi po 30—50 zaposlenih na neki su način bili uključeni u rad nekih od novooosnovanih odbora, u tim poduzećima.¹⁹ Što se tiče političkog raspoloženja najvećeg broja Zagrepčana, očigledno je da su njemački vojni neuspjesi u 1943. godini, a napose kapitulacija Italije u rujnu iste godine, djelovali veoma stimulirajuće na porast borbenoga antifašističkog raspoloženja. Na takvo raspoloženje presudno je djelovala i široka antifašistička platforma KP i Narodnooslobodilačke fronte koja je utjecala na sve veći proces odvajanja, osobito pristaša HSS-a od njenog reakcionarnog vodstva

¹⁹ Isto, KP-22/1030. Svi su ti radnici najvećim dijelom bili obuhvaćeni NOO-ima koji ostaju i dalje najbrojnija i najmasovnija organizacija NOP-a u Zagrebu. Npr. u toku siječnja 1943. Mjesni NOO (MNOO) rukovodio je s 5 kotarskih NOO-a (KNOO) i 94 NOO-a s ukupno 388 članova, a uz njih je bilo vezano 84 odbora NOF-a, tzv. sabiračkih odbora, sa ukupno 241 članom; u ožujku broj NOO-a povećao se na 150 sa 50 odbora NOF-a sa oko 500 članova; slijedećeg mjeseca uz MNOO i 5 KNOO djelovalo je 134 NOO-a i 61 odbor NOF-a s ukupno 632 člana; u lipnju se broj NOO-a povećao na 240 a odbora NOF-a na 82 sa ukupno 790 članova; u srpnju broj NOO-a ponovo opada na 150 u kojima radi 555 članova, da bi u kolovozu 1943. taj broj iznosio 148 itd. Broj simpatizera vezanih uz te odbore nije poznat (Isto, KP-45/336, 379, 46/391, 448 i 66/1222, izvještaji MKZ za razdoblje siječanj-kolovoz 1943).

oko V. Mačeka i na okupljanje svih antifašističkih snaga.²⁰ Treba naglasiti, međutim, da se među zagrebačkim radnicima nije uspio održati jači utjecaj HSS-a. U nekim poduzećima postojale su manje neorganizirane grupice pristaša HSS-a ali se njihovo djelovanje gotovo i nije osjećalo, naročito poslije izjave o uvjetima suradnje pristaša HSS-a s NOP-om, osnivanju lista *Slobodni dom* i osnivanju Izvršnog odbora HSS-a.²¹

Na porast takvog raspoloženja znatno su utjecale i akcije partizanskih odreda u blizini Zagreba. Naime, na žumberačko-pokupskom području nalazila se već stalna partizanska vojska koja je započela s oslobađanjem žumberačkog područja i nastavila svoje akcije na komunikacijama i naseljenim mjestima praktično sve do »vrata Zagreba«. ²² Zbog toga je neprijatelj naročito poostrio kontrolu prilaza za ulazak u grad i počeo dovlačiti jake vojne snage u okolicu Zagreba, tako da se neprestano »šetao između Plješivice i Jaske na tenkovima«. ²³ Radi koordinacije akcija s partizanskim odredima iz okolice, u Zagrebu su se počele osnivati tzv. partizanske grupe s kojima je partijska organizacija rukovodila na poseban način. Cijela dotadašnja praksa pokazala je da malobrojne udarne grupe više nisu bile kadre izdržati nalet policije i zato ih je najveći broj bio razbijen. Organizacija partizanskih grupa provedena je tako što je u svakom RK jedan njegov član bio zadužen za osnivanje tih grupa i održavao izravnu vezu s novoosnovnim vojnim rukovodstvom. U njih su ulazili odvažniji simpatizeri, uglavnom iz NOO-a, i tada bili dalje »predavani« članovima partijskih ćelija da s njima rade (npr. proučavao se agitaciono-

²⁰ U tom smislu bila je veoma značajna »Izjava o ciljevima i načelima narodnooslobodilačke borbe« od 26. V 1943. koju je izdao Inicijativni odbor ZAVNOH-a i Glavni štab NOV i POH (Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Hrvatske, Zbornik dokumenata 1943, Zagreb 1964, 132—133).

²¹ Izjavu o uvjetima suradnje pristaša HSS-a s NOP-om dao je B. Magovac 19. VI 1943. u kojoj na osnovi spomenute »Izjave o ciljevima...« (v. bilj. 20) u ime pristaša HSS-a predlaže osnivanje lista *Slobodni dom* (počeo izlaziti na oslobođenom teritoriju 15. VII 1943) kao »glavnog glasila hrvatske seljačke politike« s ciljem da se preko njega pozovu svi pristaše i simpatizeri HSS-a NOP-u, izuzev »bivših narodnih zastupnika HSS-a koji su stupili u Pavličićev sabor i koji ne smiju uopće ni pod kojim uvjetima biti primljeni u narodnooslobodilačke redove«. Izvršni odbor HSS-a osnovan je također na oslobođenom teritoriju 12. X 1943. Na osnivačkoj sjednici donijeta je deklaracija o prihvatanju »Izjave o ciljevima...« od 26. V 1943. i zaključak o pristupanju narodnih zastupnika HSS-a NOP-u (Isto, 235—236, 436—437).

²² Od akcija u neposrednoj zagrebačkoj okolini u toku god. 1943. ukazujemo samo na neke: napad na neprijateljsku posadu u Stupničkoj šumi (22. V); na željezničku stanicu u selu Horvati (23. V); ulazak partizana u Sesvete (24.V); napad na jedriličarsku školu i općinu u Sv. Nedjelji (29. V); na ciglanu i reflektorsku stanicu u Sv. Klari (30/31. V); ulazak partizana u Brezovicu (10/11. VI); napad na željezničku stanicu u Sv. Klari (10/11. VI); na njemačko skladište u Kustošiji (22. VI); na protuavionsku bateriju u Gračanima (23. VI), reflektorsku stražu u Granešini (29/30. VII); željezničku stanicu Remetinec i kasarnu na Savskom mostu (18/19. VIII), na općinu Brezovica (27. VIII); ulazak partizana u selo Brdovec (29. VIII); napad na skladište municije u Sopnici (1. IX); na njemačko redarstvo u Sesvetama (8. IX); na željezničku stanicu u Čulinovcu i Sesvetama (9. i 11. IX); na aerodrom Lučko (22/23. IX); na skladište avionskih bombi aerodroma Borongaj u Sopnici (18. XII); na aerodrom Kurilovec kod Velike Gorice (19/20. XII) itd. (Arhiv Hrvatske, KOZ, 102, 1035/346, 1054/357, 1103/384, 1207/435, 1271/484, 23-2282/43, 99-T-2004/43, 2032/43, 2081/43, 2084/43, 100-2113/43, 2172/43, 17-1771/42; IHRPH, KP-701597, 1632, 1658, 26/1516; T. Mikulić, Sjećanja i zapisi iz Narodno-oslobodilačke borbe, Zagreb 1967, 202—204, 217—218; Zbornik NOR-a, V, 15, 486, 494—495, 504; Trinaesta proleterska u NOB-i, Zagreb 1957, 32 i d.

²³ Zbornik NOR-a, V, 7, 24—33.

-propagandni materijal, održavale se praktične vježbe u rukovanju oružjem i dr.). Ipak moramo istaći da se rad na osnivanju partizanskih grupa odvijao prilično sporo jer su članovi KP, i inače opterećeni čitavim nizom poslova u svojoj jedinici odnosno u vanpartijskim organizacijama, dobili još jedno zaduženje više.²⁴ Te su grupe uz atentate i likvidiranja ustaških špijuna i provokatora,²⁵ imale zadatak da sakupljaju najrazličitije vojno-obavještajne podatke, tj. da razviju obavještajnu službu kao posebnu organizacionu formu neovisno od partijske i drugih organizacija NOP-a. Prvi obrisi obavještajne službe javljaju se u svibnju 1943. kada je bilo osnovano njeno rukovodstvo od dva člana KP koji su održavali izravnu vezu s tzv. povjerenicima za obavještavanje.²⁶ Osim toga, MKZ je od ljeta te godine i neposredno počeo kontrolirati rad među pripadnicima domobranske vojske, i to tako što je osnovano posebno rukovodeće tijelo koje se u dokumentima iz 1943. naziva Glavni vojni ili Mjesni vojni odbor, sastavljen od članova KP, dok su se aktivisti i simpatizeri okupljali, umjesto u kružoke kao prije, u vojne odbore koji u srpnju te godine mijenjaju naziv u vojne NOO-e odnosno vojne komitete.²⁷

²⁴ Prve dvije partizanske grupe bile su osnovane na početku 1943. zajedno s vojnim rukovodstvom od 3 člana. U toku ožujka-travnja 1943. bilo je na području IV i V rajona osnovano 5 grupa od 18 članova, od kojih su 6 bili članovi KP a ostalih 12 članovi NOO-a; u svibnju organizirale su se i na III RK tako da se u lipnju te godine broj tih grupa povećao na 12 (ali samo na području III, IV i V rajona), s 47 članova, od toga 9 članova KP a ostali su bili članovi NOO-a; narednog mjeseca njihov je broj opao na 9 s 37 osoba jer je sa III RK većina njihovih članova otišla u NOB (IHRPH, KP-19/823, 46/391, 421, 448, 66/1222, izvještaji MKZ od 5. III, 1. V, 1. VI, 1. VII i 1. VIII 1943). Proces njihova daljnjeg razvoja sve se više povezuje s mrežom novo-osnovane obavještajne službe (usp. bilj. 27).

²⁵ U prvoj polovici 1943. one su uspjele da likvidiraju nekoliko provokatora poznatih i otkrivenih još u 1942. godini. Među njima bio je i već spomenuti »Žuti« (v. bilj. 15 i 18) kao i rukovodilac (»Komandir«) jedne antipartijske grupe koja je počela čak da izdaje i neke svoje listove (*Partizanski vjesnik* i *Budućnost* — list komunističke omladine). Ta je grupa bila povezana preko nekih svojih kurira s pojedinim partizanskim jedinicama u okolici Zagreba i s Vojnim komitetom u Požezi koji je preko nje bio otkriven i uhapšen. Prema neprijateljskim dokumentima vođa te grupe radio je za ustašku policiju. U tom razdoblju u službu policije prešao je i kurir koji je držao vezu sa CK KPH i Glavnim štabom Hrvatske a njegovom izdajom pao je i Ivo Marinković 19. II 1943 (Isto, 45/354, 66/1199 i 1253).

²⁶ U lipnju 1943. obavještajna služba razvila se već toliko da su se od simpatizera dobivala obavještenja iz 9 vojnih ustanova, a zatim je već u narednom mjesecu ta služba razgranala svoje izvore informacija u 6 grupa: vojska, policija, saobraćaj, prehrana, ministarstva i civilne uprave i političke stranke i grupe (Isto, KP-46/421, 448, 66/1222 i 1228, podaci o stvaranju ob. službe u razdoblju svibanj-rujan 1943).

²⁷ Do travnja 1943. bili su najprije osnovani vojni odbori u posadnoj bojni Črnomerca, zatim dva odbora kod tenkista i jedan u Topničkoj kasarni dok je na aerodromu bilo obuhvaćeno oko 30 vojnika. U lipnju je mjesni vojni odbor rukovodio s 4 vojna odbora koji su okupljali 82 osobe, od toga 21 ficir, 26 podoficira i 35 vojnika, a nakon promjena naziva — u srpnju — Mjesni je odbor rukovodio radom dvaju tzv. matičnih vojnih NOO-a od 5 članova i 5 vojnih NOO-a s 18 članova i 66 simpatizera (2 oficira, 27 podoficira, 11 vojnika a ostalo civili u vojsci); u kolovozu broj vojnih NOO-a se povećao na 9 a simpatizera na 119 (od toga 44 aktivna člana, 43 simpatizera i 32 civila) dok je u rujnu te godine svaki od postojećih matičnih NOO-a posebno rukovodio s 4, odnosno s 5 vojnih NOO-a sa 40 članova i 120 simpatizera (Isti izvor kao bilj. 26). Prema izjavama preživjelih aktivista s tog sektora (IHRPH, MG, 9/III-18, 12/VI-30, Izjave J. Rogana i V. Husa) MKZ je u ljetu 1943. osnovao i tzv. Vojnu ćeliju KP za grad Zagreb (od 6 članova) u pješadijskim jedinicama u Ilici i pod njenim rukovodstvom bio je osnovan spomenuti Mjesni vojni odbor za grad Zagreb, međutim u izvorima kojim smo se dosad služili nismo pronašli podatke o tome.

III

Od jeseni 1943. nastupa u radu zagrebačke partijske organizacije prekretnica, na osnovi dobivenih uputa od CK KPH i Povjerenstva CK KPH za sjevernu Hrvatsku, koje je iz izvještaja svojih članova u Zagrebu²⁸ uočilo osnovne slabosti što su se javljale u radu. U jednoj od njih Povjerenstvo je već 21. V 1943. ukazalo MKZ na njegove osnovne zadatke: čistiti partijske organizacije od svih sumnjivih i kolebljivih elemenata jer se, prema čestim hapšenjima i ubijanju partijskih rukovodilaca na ulicama, sa sigurnošću moglo utvrditi da »negdje u blizini« rukovodstva postoje provokatori; učvrstiti rukovodeću ulogu KP u vanpartijskim organizacijama; povezati partijsku organizaciju s proletarijatom jer bez povezanosti »partijska organizacija će samo životariti«. Partijska organizacija treba da bude — stoji dalje u tom uputstvu — politički rukovodilac i treba da pravilno provodi partijsku liniju a ne da se mnogo bavi »raznim sitnicama organizacione prirode«.²⁹

Na osnovi dobivenih uputa MKZ je proveo »čišćenje« svih svojih ćelija, aktiva i ostalih organizacija NOP-a od svih sumnjivih članova, pa makar se pri tom moralo raspustiti i cijele aktive i pojedine odbore. U praksu je bio uveden niz praktičnih mjera radi osiguravanja od hapšenja (npr. u pogledu unaprijed dogovorenih znakova za različite slučajeve opasnosti, osiguravanje stanova, izbjegavanje sastanaka na ulicama, u pogledu zaseda i dr.) a bile su izvršene i znatne organizacione promjene. Rezultat se ubrzo pokazao. Od rujna-listopada 1943. hapšenja i provale su neznatne i neprijatelju više nije polazilo za rukom da uništi velik dio pojedinih organizacija NOP-a ili da »razbije« mrežu pojedinih odbora na nekom gradskom području. Izvršeno je i novo teritorijalno razgraničenje pri čemu se prvenstveno vodilo računa o tome da se partijski rajoni razgraniče i pregrupiraju prema glavnim industrijskim centrima i stambenim četvrtima, ali tako da granice pojedinih rajona više ne sijeku glavne gradske arterije nego da idu paralelno s njima.³⁰ Svaki RK bio je i dalje funkcionalno zadužen za određeno gradsko područje, osim u iznimnim slučajevima kada je zbog koordinacije rada ili prekinutih veza povremeno rukovodio i organizacijama koje nisu bile na njegovom području.³¹ Proširen je sastav MKZ na 5—6 članova s ovakvim rasporedom dužnosti: politički sekretar držao

²⁸ Vidi prvi dio: ČSP, 2—3/1971, 69, bilj. 42.

²⁹ IHRPH, KP-22/1107.

³⁰ Nova teritorijalna podjela i razgraničenje bili su provedeni tako da je I RK obuhvaćao područje Kustošije, II Trešnjevke, III centra grada, IV bolnice na Rebru, Zvijezdi i sve ostale klinike, V Maksimir, VI dio centra i dio Trnja a VII RK željeznicu. Napominjemo da je pri tom novom razgraničenju došlo do osnivanja dvaju novih rajona od područja V RK, tj. bio je osnovan novi — VI — koji je rukovodio radom u tvornicama Siemens, Rašica, Pamuk, Müllerovom ciglanom i uličnim, na području Graberja i Jarka koji su do tog vremena bili dijelovi V RK. Takva se teritorijalna promjena uglavnom zadržala do zimskih mjeseci 1945. izuzev što je u siječnju 1944. na neko vrijeme bilo spojeno područje IV i V rajona, budući da kod IV RK nisu tada postojali uvjeti da se samostalno proširi (Isto, KP-66/1236).

³¹ Najčešće je to bivalo kod čestih prekida veza sa željezničkim partijskim rukovodstvom. Tako npr. prilikom provala na željeznici partijske ćelije u željezničkoj radionici i ložionici ponekad su ostale sačuvane pa su se one tada vezale na neko vrijeme sa rajonskim komitetom Trnja (Opš.: AGK, Elaborat o građi VI kotara).

je vezu s organizacionim sekretarom MKZ, sekretarom MNOO-a, rukovodiocem ručne tehnike i obavještajne službe; organizacioni sekretar s Mjesnim odborom AFŽ-a, VI RK i s ostalom trojicom članova MKZ, a ostala tri člana MKZ sa sekretarom MK SKOJ-a, sekretarima ostalih RK-a, centralnom tehnikom, partizanskim grupama i Mjesnim vojnim odborom (MVO). Takva se podjela dužnosti održala do druge polovice 1944, tj. do vremena kada je MKZ mogao djelovati u takvom proširenom sastavu. U isto vrijeme popunjene su i sve postojeće partijske ćelije, jer su one — kao samostalne jedinice — mogle postojati samo ako su se sastojale od najmanje četiri člana. Reorganizacija je provedena i u drugim vanpartijskim organizacijama i sektorima rada, npr. AFŽ-u,³² NOO-ima,³³ i tehničima.³⁴

³² Da bi se omasovio AFŽ, u Zagrebu je u toku 1943. proveden niz organizacionih mjera. Tako se npr. ukidaju tzv. matični odbori, u Mjesni odbor ulaze članice kotarskih odbora koje su tako izravno povezivale sve odbore AFŽ-a na svom području. Nakon te reorganizacije potkraj 1943, MO AFŽ rukovodio je radom 6 kotarskih odbora i 38 odbora (od toga 23 ulična, 14 tvorničkih i 1 mješovitih) sa 145 članica i 396 »aktivnih simpatizerki« (N. Lengel-Krizman, Narodnooslobodilački pokret..., nav. prilog, 45—46).

³³ Prema uputama CK KPH o reorganizaciji NOO-a radi pojednostavnjenja njihove organizacione strukture u rujnu 1943. u Zagrebu su bili najprije ukinuti tzv. matični NOO-i (tj. oni koje su sačinjavali pročelnici NOO pododbora) a zatim i odbori NOF-a odnosno sabirački odbori. Od tog vremena NOO-i su se osnivali kao samostalni odbori po tvornicama, ustanovama, ulicama, unutar pojedinih struka itd. Rukovodeći organ svih NOO-a na jednom području bio je kotarski NOO, a svih KNOO-a Mjesni NOO. MNOO je bio također proširen — ukupno 5—7 članova — i u njega su ušli predstavnici različitih političkih grupa. Za tehničko obavljanje poslova osnovan je i tzv. tajnički ured kao neka vrsta izvršnog organa MNOO-a. Kod te reorganizacije najviše nesporazuma izbilo je oko pitanja tzv. radničkih ili namješteničkih sindikata odnosno strukovnih NOO-a koji su dobili naziv VIII kotara. Nesporazum je uglavnom nastao zbog termina »sindikata« i podjele na radnike i namještenike. Radilo se zapravo o tome što su u toku te reorganizacije bili osnovani i stručno-namještenički NOO-i koji su se sastojali od pet glavnih grupa (javna služba, općinska služba, sanitet i socijalna služba, privatni namještenici i osobe slobodnih profesija) i činili zaseban VIII kotar. Radnički su NOO-i okupljali radnike po pojedinim strukama, ali se od njih — iz praktičnih razloga — nije osnovao novi kotar nego su oni i dalje djelovali uz KNOO na određenom području. Takva dvojaka podjela provela se zbog toga što je omogućila proširenje mreže NOO-a. Pri tom se imalo na umu da osobe koje rade u istim poduzećima ili u istim strukama imaju više-manje zajednički krug znanaca, poslovnih prijatelja pa se i privatno međusobno lakše povezuju, pristupaju s više povjerenja i sigurnosti, nego kada se organizaciono povezuju s njima dotada nepoznatim ljudima različitih profesija. Osim toga, tom reorganizacijom riješilo se i pitanje NOO-a koji su činili tzv. regionalne grupe: Istrani i Slovenci kojih je u Zagrebu (prema nekim dokumentima iz 1944) bilo zajedno oko 60.000. Osnivanjem partijske ćelije Slovenaca, vezane uz MKZ, prišlo se i povezivanju svih novoosnovanih NOO-a među Slovencima u tzv. IX kotar, odnosno Istrana u X kotar (Opš. o procesu reorganizacije NOO-a: Isto, KP-28/1774, 1793, 30/1911, 66/1226, 1228, 1236, 1240, fond MNOO Zagreb, kut. 57, izvještaj od 12. XI 1943, odnosno o razvoju i radu NOO-a kod Istrana i Slovenaca: KP-24/1299, 48/499, 51/951, 54/1411 i 66/1260 i: A. Turnšek, Sjećanja, Zagreb u NOB-i, nav. dj., 339—342; N. Lengel-Krizman, Istarski antifasisti i njihova organizacija u Zagrebu tijekom rata, Istarski mozaik, 4—5/1971, 175—178).

³⁴ Sektor rada tehnika prelazi u nadležnost NOO-a koji su preuzeli sav redakcijski posao i tehnički aparat dok se MKZ i dalje brinuo za organizaciju dijeljenja dobivenog materijala s oslobođenog teritorija ili materijala tehnika NOO-a, a u iznimnim slučajevima i za njegovo umnožavanje. U toku god. 1943. količina poslatog štampanog materijala povećala se (iznosila je 20.377 primjeraka), pa je zato otpala potreba da se taj materijal dalje umnožava jer su i tehničke mogućnosti i kapacitet tehnika u to vrijeme bili premali da bi u isto vrijeme mogle raditi na umnožavanju dobivenog materijala

Partijska se organizacija brojčano povećala, hapšenja je bilo sve manje a svi kojima je prijetilo hapšenje odmah su napuštali grad i tako se spašavali. Od listopada 1943. sve do travnja 1944. ona nije pretrpjela veće gubitke i njeno organizaciono stanje ostaje uglavnom nepromijenjeno. U listopadu 1943. ona ukupno broji 83 člana, uključujući i 14 novopriljubljenih u 13 ćelija; u studenom broj članova opao je na 72 u 12 ćelija i 5 aktiva (aktivni su se sastojali od kandidata KP i osnivali su se tamo gdje nije bilo još mogućnosti za osnivanje partijskih ćelija), u prosincu broj članova KP je porastao na 93 koji su po nacionalnom sastavu svi bili Hrvati, a po socijalnom 47 radnika, 20 namještenika i 1 intelektualac; u siječnju 1944. brojila je 100 članova i 24 kandidata, svi Hrvati, od toga 55 radnika, 37 namještenika i 8 intelektualaca. U istom je mjesecu bilo primljeno novih 19 članova, isključena zbog nediscipline 2, uhapšena također dvojica, a u NOV je poslato 8; u veljači ona broji 96 članova i 23 kandidata u 20 ćelija, po nacionalnom sastavu 93 Hrvata, 2 Slovenca i 1 Srbin, od toga 62 radnika, 25 namještenika i 9 intelektualaca. Primljeno je 7 novih, isključeno 2, poslano u NOV 7, a dva su člana uhapšena; u ožujku je broj članova 98 u 22 ćelije a kandidata 14, od toga 96 Hrvata, 2 Slovenca i 1 Srbin. U tijeku mjeseca bilo je primljeno 7 novih članova, 1 je uhapšen a 4 su otišla u NOV; u travnju-svibnju mjesna organizacija broji 88 članova, od toga 77 Hrvata, 6 Slovenaca, 3 Srbina, 1 Nijemac i 1 Poljak, koji su po socijalnoj pripadnosti bili 59 radnika, 23 namještenika i 6 intelektualaca. U NOV je otišlo 11 članova, 1 je bio ubijen na ulici, 4 isključena a 7 uhapšeno, dok je novopriljubljenih bilo 16 članova.³⁵ Težište partijskog rada prenijelo se najvećim dijelom u tvornice i velika poduzeća i to posredstvom novoosnovanih partijskih ćelija u njima (npr. u Siemensu, ZET-u, GEC-u, Plinari, Vodovodu, Gorici i Astri) ili NOO-a u čijim su

i štampanju listova koji su u to vrijeme izlazili u Zagrebu. Zbog toga je ukupna količina štampanog i umnoženog materijala u toku 1943. bila oko 25.000 primjeraka, uzimajući u obzir i sve primjerke listova *Narodne borbe*, *Vjesnika*, *Političkog pregleda* i radio-vijesti koji su izlazili u Zagrebu. Ali bez obzira na količinu i raznovrsnost poslatog i umnoženog materijala, potrebe za što potpunijim i točnijim informiranjem stanovništva time nisu bile zadovoljene. Zbog toga se započelo s izdavanjem listova u samom gradu. Najprije je to bio list *Narodna borba* u tiraži od 400 primjeraka. Ukupno su izašla 4 broja. Njega je zamijenio list *Vjesnik* — Organ N.O.F.-a grada Zagreba u tiraži od 100—400 primjeraka, ukupno 10 brojeva. Potkraj 1943. počinje izlaziti još jedan list i to »*Politički pregled* — Glasilo MNOO« kao tjednik. Od studenog do kraja prosinca 1943. ukupno je izašlo 18 brojeva, a zatim u 1944. izlazi do travnja — ukupno 7 brojeva. Tiraža se kretala oko 500 primjeraka, osim posljednjih brojeva, koji su štampani u gotovo dvostrukom broju primjeraka (Specifikaciju poslatog materijala u Zagreb za cijelu god. 1943. izuzev mjeseca rujna za koji nedostaju podaci v.: IHRPH, KP-42-VII/3702-3711, 3713 odnosno umnoženog materijala: Isto, 45/379, 386, 387 i 46/391, izvještaji MKZ od 30. III, 15. IV, 1. i 6. V 1943; opš. o spomenutim listovima: KP-45/386, 46/391, 448, 22/1080, 67/1283, 1290, MG, 12/III-22, 12/VI-50, izjave I. Gretića i D. Carića i bez signature izjave B. Tučkorića i Z. Kalodere). Napominjemo da je Agitprop CK KPH slao obično u Zagreb u toku 1942. i na početku 1943. 5—10 primjeraka novina i brošura, oko 50 primjeraka »Dnevni vijesti« i oko 500 primjeraka proglašila i letaka. Ta se količina neprestano povećavala jer su i centralne štamparije na oslobođenom teritoriju mogle štampati materijal u većoj tiraži. Tako je u 1944. godini od sve centralne štampe koja se izdavala u Slavoniji 50% svih primjeraka dobivala Zagrebačka oblast, od toga 15% grad Zagreb (Isto, KP-48/502) što je iznosilo sto i više primjeraka (Isto, 33/2202, 42-VI/3632).

³⁵ Isto, KP-30/1911, 48/499, 518, 66/1236, 67/1290 i 1304; AGK, 08-002-NOB-194-1944, izvještaji MKZ od listopada 1943. do svibnja 1944.

se rukovodstvima nalazili članovi KP, a kojih je velik broj bio osnovan u tadašnjim tvornicama, poduzećima i ustanovama.³⁶

No, MKZ dobro je uočio da je politički rad razvijen i da se neprestano razvijao jedino u partijskoj organizaciji. Zbog toga je dao upute svim partijskim ćelijama i svojim članovima da svoj rad prenesu i na ostale vanpartijske organizacije, a preko njih i na tada još organizaciono neobuhvaćene stanovnike Zagreba. Najprikladniji oblik — što se ubrzo i pokazalo — bile su tzv. kućne konferencije ili usmene novine. Na njima su članovi KP objašnjavali političko značenje odluka, npr., II zasjedanja AVNOJ-a ili III zasjedanja ZAVNOH-a, osnivanje NKOJ-a, popularizirali buduće federativno uređenje Jugoslavije, odnosno objašnjavali politički stav i liniju KP o oslobodilačkoj borbi i socijalističkoj revoluciji koja je pod njenim rukovodstvom bila u toku na tlu Jugoslavije kao i stav KP prema međunarodnim političkim i vojnim događajima. Praksa održavanja takvih »kućnih konferencija« započela je potkraj 1943. i nastavila se u prvoj polovici 1944. za što smo našli podataka.³⁷ Osim toga na njima se popularizirao i upis zajma narodnog oslobođenja posredstvom NOO-a.³⁸

³⁶ U razdoblju od siječnja do travnja 1944. u Zagrebu je — osim MNOO-a i 10 KNOO-a — djelovalo 100 NOO-a, od toga 27 uličnih, 6 strukovnih, a svi ostali bili su osnovani u tvornicama, većim poduzećima i ustanovama. Napominjemo da u taj podatak nisu uključeni i NOO-i na tzv. VII kotaru, tj. željeznici, jer za njih nismo našli podataka u izvorima. Opš. o mreži NOO-a, broju njihovih članova i simpatizera koje su okupljali v.: Isto, KP-48/518, 67/1283 i 1290, izvještaji MKZ za siječanj-ožujak 1944, dok o NOO-ima osnovanim u tadašnjim prigradskim naseljima koji su organizaciono bili vezani uz tadašnji I kotar (što također nismo uključili u navedeni ukupni broj odbora u gradu) v.: AGK, Elaborat o građi VI kotara, bez signature.

³⁷ Okupljanje novih simpatizera, odnosno organiziranje takvih konferencija provodilo se tako što je svaki član ili aktivist, npr. NOO-a, imao zadatak da obavijesti »barem polovicu« svojih prijatelja, znanaca ili rođaka o svim važnijim političkim događajima. Za ilustraciju navodimo održavanje takvih konferencija u toku siječnja 1944. kad je na području I rajona bilo održano više od desetak konferencija sa 140 antifašista unutar NOO-a, odnosno sa 40 antifašistkinja u odborima AFŽ-a; na II RK održano je u istom mjesecu 8 konferencija s ukupno 44 antifašista i jedna sa 20 pristaša HSS-a; na III RK održane su 24 konferencije s 83 antifašista; na IV i V RK održano je 10 konferencija s oko 50 ljudi; na VI RK također je održano 10 konferencija sa 165 antifašista (IHRPH, KP-48/518, izvještaj MKZ za siječanj 1944).

³⁸ Uredbom od 15. VIII 1943. ZAVNOH je raspisao zajam narodnog oslobođenja (na temelju uredbe AVNOJ-a od 15. I 1943) u visini od 150 milijuna kuna-dinara, na rok od 10 godina i uz kamate od 3%. Cilj toga zajma bila je pomoć Narodnooslobodilačkoj vojsci i selima uništenim za vrijeme rata pa je u ekonomskom pogledu zajam jačao oslobođeni teritorij jer je omogućio povećanu razmjenu, dok je politički povezivao stanovništvo Hrvatske na širokoj platformi NOB-a. U Zagreb su prve obveznice od 12,600.000 kuna stigle 5. X 1943. i na početku studenog te godine počele se naplaćivati i dijeliti. U vremenu od studenog 1943. do kolovoza 1944. prodano je obveznica za 11,951.000 kuna. U pravilu, od novca sakupljenog za zajam nije se ništa trošilo na lokalne potrebe nego se sav iznos slao ZAVNOH-u, osim kada se za potrebe na terenu, a u dogovoru i s odobravanjem ZAVNOH-a, određeni iznos trošio za kupovanje različitog materijala u Zagrebu. Napominjemo da je u toku 1943. u ime partijskih priloga, članarine i priloga NOO-a bilo sakupljeno ukupno 8,982.630 kuna, a poznati su nam podaci za siječanj, veljaču, ožujak, travanj i kolovoz 1944. godine kada je bilo sakupljeno ukupno 6,346.999 kuna, ne računajući iznos sakupljen za zajam narodnog oslobođenja (Isto, KP-26/1558, 30/1911, 48/499, 518, 66/1222, 1237, 67/1283, 1290, 1304 i 1375). Nemamo točnih i potpunih podataka o sakupljanju novčanih priloga i daljnjoj prodaji obveznica zajma od kolovoza 1944. do ožujka-travnja 1945. godine. Prema ne-

Sve do travnja 1944. partijska organizacija nije pretrpjela veće gubitke i njeno organizaciono stanje uglavnom ostaje nepromijenjeno. Tada dolazi najprije do većih hapšenja srednjoškolske omladine,³⁹ a provala koja je uslijedila proširila se i na MKZ. Partijska organizacija u cjelini nije uslijed promjena osobnog sastava MKZ i nekih RK pretrpjela veće gubitke, za razliku od omladinske, a naročito vojne organizacije.⁴⁰ Na početku lipnja 1944. dolazi do druge velike provale — po mnogim indicijama nezavisne od prve iz travnja te godine — prilikom koje je uhapšen cijeli sastav MKZ, ali je naročito bio pogođen sektor NOO-a jer su bili uhapšeni svi članovi mjesnog i kotarskih rukovodstava.⁴¹ Bila je to jedna od najtežih provala u Zagrebu jer su u kratko vrijeme bila uhapšena sva viša rukovodstva NOP-a u gradu (53 člana).⁴² Da bi se izbjegli daljnji gubici,

potpunim podacima bila je sakupljena ukupna svota od 22,963.850 kuna, ali nije nam poznato koliko se od te svote odnosi samo na zajam (Isto, KP-52/1157, 1183, 1188, 54/1362, 1379, 1385, 1386, 1397, 1406, 1410, 1416, 1424, 1426, 1434, 1437, 1440, 1499, 68/1385, 1391, 1392, 1400, 1483, 69/1387, 1493, 1521, 1522, 74/1973, 1983 i: AGK, 10-08-002-NOB-198-1944.

³⁹ Provala na omladinskom sektoru počela je hapšenjem grupe srednjoškolaca, a zatim je bilo uhapšeno i cijelo srednjoškolsko rukovodstvo, omladinski tehničar i na kraju članovi MK SKOJ-a i dalje MKZ. Nakon tih hapšenja, PK SKOJ za Hrvatsku odlučio je da se cijela zagrebačka omladinska organizacija raspusti i u dogovoru s partijskom organizacijom prišlo se stvaranju nove omladinske organizacije i to posredstvom partijskih ćelija odozdo, tj. trebalo je omladinu povezati uz partijske ćelije ili druge odbore. Međutim, takav način konsolidacije omladinskog sektora postao je praktično neostvarljiv s obzirom na organizacione mogućnosti partijske organizacije koja je i sama u to vrijeme bila izložena velikim gubicima. Zbog toga omladinski i skojevski aktivni, jedinice i pojedinci djeluju zajedno s ostalim aktivistima, tako da od sredine 1944. ne možemo više striktno dijeliti omladinsku aktivnost od opće aktivnosti u NOP-u, odnosno u organizaciji JNOF-a (*N. Lengel-Krizman*, *Revolucionarni omladinski pokret...*, n. prilog, 161).

⁴⁰ Rad u neprijateljskoj vojsci znatno se proširio u toku prvih mjeseci 1944. Bili su osnovani i tzv. Glavni vojni odbori — ukupno 3 — koji su rukovodili s 23 vojna odbora osnovana u gotovo svim domobranskim jedinicama i njihovim vojnim ustanovama i radionicama (Detaljnije o organizacionoj shemi vojnih odbora: IHRPH, MG, 9/III-18, izjava J. Rogana). Međutim, potkraj travnja i na početku svibnja 1944. došlo je do velikih hapšenja članova i simpatizera u redovima neprijateljske vojske. Nismo ustanovili kako je došlo do tih hapšenja i preko koje organizacije. Uhapšeni su bili uglavnom oficiri — njih 54 — kojima se sudilo pred Ratnim vojnim sudom Zapovjedništva grada Zagreba u vremenu od 5. VII do 5. VIII 1944. Tada je bilo osuđeno 14 oficira na smrt, 4 na doživotnu robiju, 14 na kaznu teške tamnice u trajanju od 10—20 godina, dok je 15 osuđeno na manje vremenske kazne, a samo su 4 bila oslobođena. Napominjemo da je prvoj trojici osumnjičenih bilo suđeno u odsutnosti (Prijepis osude pod red. brojem 1957/1944. u AGK, odnosno mikrofilm u posjedu autora).

⁴¹ Prema nekim dokumentima do provale je došlo navodno na osnovu priznanja jednog člana MKZ uhapšenog još u travnju 1944, međutim, ta pretpostavka nije održiva budući da on nije mogao znati za sastanak rukovodilaca NOO-a od 1. VI 1944. na kojem su bili uhapšeni. Također nije utvrđeno kako se provala dalje razvijala. Prema nekim obavještenjima, dobivenim od uhapšenih u policiji, navodno je ustaška policija znala točan broj članova mjesne partijske organizacije, osobito njenog rukovodstva, od kraja 1943. i članova rukovodstva NOO-a čime se obilno koristila prilikom saslušavanja (O toj provali opš. v.: IHRPH, KP-50/799, 36/2378, 67/1302, 50/812, 819, 37/2447, izvještaji instruktora Povjerenstva CK KPH za Zagrebačku oblast od 9, 12, 13 i 14 VI i 10. VII 1944. i AGK: 08-110-B-3, izjava I. Bajića, 08-002-NOB-193-1944-16, 17a, 18b i 24, od 5, 7, 8 i 16. VII 1944; kao i usmeno saopćenje uz predočenje sačuvanih dokumenata Božene Darović-Gadžo autoru od 17. V 1967).

⁴² AGK, 08-002-NOB-193 — 1944.

u NOV su tada otišli prema direktivi sa terena⁴³ svi preostali članovi RK zajedno s mnogim članovima i simpatizerima iz drugih organizacija. Da situacija bude još i teža, u svibnju-lipnju ukinute su i organizacije AFŽ i prestao je svaki poseban rad za ženama.⁴⁴

IV

Nakon određenog zastoja u radu u tijeku dva mjeseca — lipnju i srpnju — ponovo je u kolovozu 1944. osnovan novi sastav MKZ koji je morao obavljati organizaciju praktično iz početka. Na području svakoga rajonskog komiteta ostali su na slobodi samo pojedinci, pa su se neke partijske ćelije sastojale često samo od jednog člana. Tako su npr. sa područja I RK u tom razdoblju i njegova dva posljednja članka KP otišla iz Zagreba; na II, III i VI rajonu ostala su na slobodi svega 23 člana u 10 ćelija od kojih su samo dvije bile u punom sastavu (ZET i Javne ustanove), dok su sve ostale bile krnje sa 2 člana (Astra, Plinara, Vodovod i ulična na III RK) ili samo s 1 članom (Munjara, Željeznička radionica, Ložionica i ulična na VI rajonu), a na području IV i V RK na slobodi su ostala svega 2 člana KP. Ukupno je partijska organizacija brojila svega 58 članova (od toga 40 radnika, 12 intelektualaca, 5 namještenika i 1 domaćica) u 18 krnjih ćelija.⁴⁵ Partijske su se ćelije popunjavale tako što su se uzimali iz različitih odbora NOP-a pojedini simpatizeri — koji su nakon kraćeg provjeravanja na radu — postajali najprije kandidati a zatim i organizirani članovi. Teškoće su bile to veće što se te nove članove ponovo organiziranih komiteta i ćelija neprestano moralo razmještati a najčešće su odlazili iz Zagreba zbog ugroženosti. Isto tako MKZ morao je da osnuje i dva nova RK i to IX i X koji su obuhvatili Slovence i Istrane, budući da su oni svoj rad posredstvom NOO-a toliko proširili da je bilo potrebno da se organizaciono obuhvate u partijskoj organizaciji,⁴⁶ kao i da pomažu u procesu reorganizacije NOO-a odnosno njihovom pretvaranju u odbore JNOF-a.⁴⁷ Pri tom je ukinut MNOO a osnovan Mjesni

⁴³ Napominjemo da su u toku 1944. i 1945. godine instruktori Povjerenstva, koji su u to vrijeme boravili u Zagrebu, zajedno sa članovima MKZ (obično političkim ili organizacionim sekretarom) veoma često odlazili na referiranje i primanje uputa i direktiva iz Zagreba na oslobođeni teritorij u sjedište Povjerenstva a zatim se ponovo vraćali u grad i nastavljali rad. Do odlaska članova RK i ostalih simpatizera također je došlo na osnovi usmene direktive koju je prenio tadašnji instruktor Povjerenstva.

⁴⁴ Do ukidanja AFŽ-a dolazi zbog pogrešno shvaćenih uputa CK KPJ o novom načinu rada sa ženama. Ta je organizacija uklopljena u NOO-e, i to tako da su članice kotarskih odbora AFŽ-a ušle u sastav KNOO-a na određenim područjima, dok su se odbori NOO-a i AFŽ-a spojili u jedan odbor — NOO. U kolovozu 1944. ta se greška ispravlja i MKZ ponovo organizira samostalne odbore AFŽ-a koji dalje nastavljaju rad u sklopu JNOF-a.

⁴⁵ IHRPH, KP-67/1375, izvještaj MKZ od kolovoza 1944. godine.

⁴⁶ V. bilj. 33.

⁴⁷ Do promjena naziva NOO-a u odbore JNOF-a dolazi nakon III zasjedanja ZAVNOH-a (8—9. V 1944) kojim on postaje »najviše zakonodavno i izvršno tijelo i najviši organ državne vlasti demokratske Hrvatske« a NOO-i, kao organi ZAVNOH-a, »prava narodna vlast«. Političke funkcije preuzima tada JNOF pa tako NOO-i u Zagrebu (kao i u ostalim neoslobođenim mjestima) kao isključivo politički organi mijenjaju

odbor JNOF-a koji su sačinjavali svi članovi MKZ i sekretari RK-a.⁴⁸ Partijsko rukovođenje odborima JNOF-a općenito bilo je osigurano tako što su se članovi KP nalazili u kotarskim odborima JNOF-a, a u nekim poduzećima i posredstvom novoosnovanih partijskih ćelija koje su u njima djelovale.

Budući da ne posjedujemo cjelovite izvještaje o organizacionom stanju partijske i drugih organizacija NOP-a u razdoblju od kolovoza 1944. do svibnja 1945. nije nam moguće dalje pratiti organizacione promjene koje su nastale na pojedinim sektorima. To više, ako se uzme u obzir i to da upravo u vrijeme kad su se fronta i borbene operacije sve više približavale Zagrebu dolazi do maksimalne fluktuacije između članova organizacija iz Zagreba i jedinica NOV-a kao i političkih rukovodstava u njegovoj okolini. Nprekidno su nove grupe odlazile iz grada na teren a nove ulazile u grad, najčešće partijski radnici da bi pomogli mjesnoj organizaciji u pripremama za konačno oslobođenje. Partijska organizacija imala je tada zadatak da radi na provođenju najpotpunije mobilizacije koristeći se Titovim pozivom o amnestiji⁴⁹ i priprema se za borbu iznutra, tj. pomaže u najrazličitijim oblicima one partizanske jedinice koje će nastupati prema Zagrebu i zatim da zajedno sa odborima JNOF-a organizira tzv. borbene grupe sa zadatkom da spriječe uništavanje i razaranje prilikom povlačenja neprijatelja. Čini se da je prvih mjeseci 1945. u Zagrebu djelovalo oko 100 članova KP, ali broj ćelija nije poznat.⁵⁰ Također nam nisu poznati podaci jesu li RK postojali i dalje nakon hapšenja članova MKZ, u toku siječnja-ožujka 1945, jer ponovo nije osnovan u Zagrebu. Međutim, utvrđeno je da je u toku prvih mjeseci te godine provedeno novo teritorijalno razgraničenje i promjena naziva rajona što se s manjim graničnim izmjenama zadržalo i poslije oslobođenja.⁵¹ Nakon oslobođenja Zagreba ukupno se javilo 118 članova KP, od toga 13-orici nije bio priznat partijski staž, a 9 je tada bilo isključeno.⁵²

svoj naziv. Ta je reorganizacija u Zagrebu uglavnom završena do kolovoza 1944. kada djeluje ukupno 25 kotarskih odbora i 117 odbora JNOF-a sa 497 članova i oko 2300 aktivista. Djelomičnih podataka za daljnji razvoj te organizacije imamo samo za kraj 1944. kad je djelovalo oko 600 odbora JNOF-a dok za 1945. imamo samo djelomičnih podataka za pojedine rajone (IHRPH, KP-41/2797, 69/1497, 1499, 1501, 1511, 1512, 1516, 1529, 1538 i 1551).

⁴⁸ Bilo je zamišljeno da se uz Mjesni odbor JNOF-a osnuje u Zagrebu i plenum Mjesnog odbora JNOF-a koji bi se sastojao od 40—100 ljudi. U nj su trebali ući članovi MKZ, sekretari RK, članovi RK koji su održavali veze s kotarskim odborima JNOF-a, instruktori Povjerenstva, predstavnici svih kotarskih odbora JNOF-a, predstavnici svih najvažnijih privrednih poduzeća a i niz istaknutih javnih i kulturnih radnika Zagreba. Prema rezultatima dosadašnjih istraživanja nije utvrđeno da je došlo do formiranja takvog plenuma (Tekst okružnice »Mjesnom Komitetu i svim rajonskim komitetima u Zagrebu« od 14. IX 1944. odnosno »Odborima Narodno oslobodilačke fronte grada Zagreba« od 15. IX 1944. u: IHRPH, KP-67/1379 i 52/1128).

⁴⁹ Tekst amnestije objavljen u: *Vijesti JNOF-a Zagrebačke oblasti*, 2. IX 1944.

⁵⁰ IHRPH, KP-69/1497.

⁵¹ Prema toj novoj podjeli područje I RK odgovaralo je bivšem III, II RK bivšem IV, III RK bivšem VI, IV RK bivšem VIII, V RK prijašnjem II, VI RK prijašnjem V, VII RK bivšem IX i VIII prijašnjem I rajonu.

⁵² IHRPH, MG, 41/7—8, bez oznake autora.

Tako je zagrebačka partijska organizacija dočekala oslobođenje svoga grada ponosna što je za cijelo vrijeme rata i okupacije neprekidno djelovala u danas nama teško zamislivim uvjetima, ponosna što je iz svojih redova dala u toj borbi svoje najbolje članove i mnoge istaknute vojne i političke rukovodioce.

Zaključak

Na kraju treba naglasiti da je zagrebačka partijska organizacija sa svojom dugogodišnjom borbenom tradicijom dočekala okupaciju i osnivanje ustaške države organizaciono učvršćena, s više od 50 čelija i nekoliko stotina članova, i stavila se na čelo narodnooslobodilačkog pokreta koji se razvio i trajao neprekidno od travnja 1941. do svibnja 1945. godine. Ona je u tome vremenu prestala da djeluje samo i isključivo kao politička stranka, postala je neka vrsta vojnog štaba koji je rukovodio cjelokupnom revolucionarno-oslobodilačkom borbom i pokretom otpora. Rezultat te borbe izražen je u konačnoj političkoj pobjedi KP u Zagrebu, koja se manifestirala u prvom redu u masovnom odlasku njegovih stanovnika u jedinice NOB-a, i pomoći koju su pružali pri skupljanju i otpremanju desetina tona najrazličitijeg materijala na teren. Tako je Zagreb bio i ostao za cijelo vrijeme rata nepresušan izvor novih boraca i snabdijevanja, neprekidnog i nezaustavljivog političkog rada i među civilnim stanovništvom i u neprijateljskim formacijama. Taj se politički rad sastojao u objašnjavanju ciljeva NOB-a i značenja odluka najviših političkih tijela nove Jugoslavije, populariziranju oslobodilačke borbe svih naroda Jugoslavije i isticanju potrebe povezivanja svih progresivnih snaga radi zajedničke borbe protiv fašizma i nacionalsocijalizma. Partijska se organizacija politički morala suprotstavljati neprijateljskoj propagandi, osobito u pogledu njenih izmišljenih priča o velikim partizanskim gubicima, i neprijateljskoj mobilizaciji koja je postepno obuhvatila sve muške osobe starije od 17 godina. Morala je, osim toga, politički djelovati na raspoloženje zagrebačkog stanovništva objašnjavanjem uzroka i posljedica tzv. partizanske blokade do koje dolazi u tijeku 1943. godine, a trebala je reagirati i na niz aktualnih političkih događaja, osobito nakon velikih vojnih i političkih uspjeha u zemlji (slom neprijateljskih ofenziva, osnivanje AVNOJ-a, ZAVNOH-a, NKOJ-a) i svijetu, jer su na pokret antifašističkog raspoloženja nesumnjivo utjecale i savezničke pobjede u Africi, Siciliji i Italiji kao i konferencije saveznika u Moskvi i Teheranu. Takva politička situacija i promjena odnosa snaga postavila je pred zagrebačku partijsku organizaciju i NOP u cjelini nove važne političke i organizacione zadatke, a od njihovog brzog i uspješnog rješavanja zavisila je mobilizacija i jedinstvo njegovog stanovništva u borbi za nacionalno oslobođenje.

Treba istaći da je partijska organizacija u Zagrebu u tijeku rata trpjela poraze i prolazila kroz krize. Zbog toga u pojedinim vremenskim razdobljima nije mogla da organizaciono obuhvati sve veći broj svojih simpa-

tizera, jer je prije svega bila prisiljena da sređuje vlastite redove, popunjava rukovodstva, povezuje organizacije, aktive, ćelije itd. To, međutim, nikako nije značilo da je tada NOP u cjelini prestao djelovati ili čak postojati. Bez obzira na gubitke i provale kroz koje je prolazila partijska (a veoma često i omladinska) organizacija i bez obzira na gubitke u vlastitim redovima do kojih je dolazilo, mreža vanpartijskih organizacija ostajala je uglavnom sačuvana. Prosječno je u tijeku jednog mjeseca djelovalo oko 100—200 odbora i pododbora NOP-a, što — po našem mišljenju — pokazuje politički uspjeh Partije koja nikada nije ostala ograničena na svoje uske organizacione okvire nego je radom uspjela da proširi svoj utjecaj povezujući se s tisućama simpatizera i aktivista, uključivši ih u NOP.

Voditi borbu u tako velikom gradu kao što je Zagreb bilo je i više nego teško. Cijeli vojni i civilni okupatorski i ustaški aparat nastojao je držati sve njegovo stanovništvo pod svojom potpunom kontrolom, primjenjujući pri tom najrazličitije oblike ograničavanja lične slobode, a na svaki pa i najmanji otpor odgovarao je strahovitim terorom, lišivši života više od desetak tisuća zagrebačkih stanovnika.

Treba istaći i to da razvoj NOP-a nije samo ovisio o objektivnim uvjetima nego i o subjektivnim snagama, tj. kvaliteti i sposobnosti kadra koji ga je organizirao i vodio. Partijska je organizacija sa svojim starijim prekaljenim kadrom iz predratnog revolucionarnog pokreta i novoprimitim članovima uspjela u Zagrebu čvrsto povezati sve organizacione oblike NOP-a uz svoju organizacionu strukturu, djelujući u njihovim rukovodstvima. Mogli bi se — gledajući retrospektivno — podvrći kritici neki oblici otpora, osobito forsiranje oružanih akcija (u kojima su sudjelovali ne samo organizirani članovi nego i cijela rukovodstva) do kojih dolazi uglavnom u tijeku 1941, ili sheme pojedinih vanpartijskih organizacija koje su svojom nesnalazljivošću i krutim formama (pa i sektaštvom u primanju novih članova) sprečavale obuhvaćanje većeg broja ljudi. Isto tako, danas nam se mogu spontani protesti, negodovanje i ostali »mali, sitni« rad, činiti nedovoljno veliki i nevažni, ali upravo takav rad koji se odvijao svakodnevno i trajao neprestano, imao je velikih rezultata. Njime se neprekidno povećavala fronta simpatizera NOP-a koja ga je pomagala u svim njegovim pa i najtežim trenucima. Što se rat više bližio kraju iz Zagreba odlaze nove i sve veće grupe boraca u NOB, ali i sve više organiziranih članova KP. Njihova mjesta zauzimaju tada mladi kadrovi, nedovoljno iskusni u radu i rukovođenju koji preuzimaju nove dužnosti i rješavaju ih s većim ili manjim uspjehom, što, ipak, nije značilo da je borba u Zagrebu postala manje oštra ili čak da je sasvim prestala. Ona je trajala neprekidno sve do ulaska partizanskih jedinica — 8. svibnja 1945 — koje su Zagrebu donijele konačno oslobođenje. Doprinos zagrebačke partijske organizacije u borbi za konačno oslobođenje ne samo svog grada nego i NOB-a u cjelini bio je velik i važan, jer je za sve četiri ratne godine stajala na čelu NOP-a i njime rukovodila, a svi uspjesi koje je NOP postigao, bili su zapravo i njeni uspjesi.

SUMMARY

The author states that at the beginning of 1942 in Zagreb the organization of the Party got rearranged and settled and that throughout the war and until the complete liberation in 1945, it remained a kind of the Army H. Q., directing all the operations of the liberation war as well as those of the Resistance in towns. During that long period the party passed through the series of failures and crises so that at times it could not accept a number of sympathizers, only because it had to come to peace and order amongst its own members. Nevertheless, the party work went on. The members were in charge of the operations, very often inside the out-of-the-party organizations, the number and network of which was almost wholly preserved. In Zagreb itself, in the period of one month there were at least one to two hundred councils of the National Liberation Movement — this can only confirm the fact that the party was never restricted in its ideological work to the limits of its organization, but that it succeeded, even under such difficult conditions, to enlarge and deepen its influence; it was trying to firm its link with thousands of the sympathizers from all the social classes. The final result of the party struggles for its union could be found in the political victory of the Communist Party in Zagreb, manifested mainly through the mass departure of its inhabitants to join the partisans and the National Liberation War, and through the help in gathering for and sending to the front of dozens of tons of different material. The author concludes the article stating that during the war Zagreb was a never exhaustible source of newly arrived partisans and supplies, of constant political work among the civilians as well as among the enemy forces.